

літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (далі – ІЛ). – Ф. 172. – Спр. 17; 19. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України). – Ф. 1186. – Оп. 1. – Спр. 40; 20. Minnesota Daily. – 1959. – Feb. 23. – р. 3; 21. Бендер В. Багряний зблизка // Українські вісті. – 1964. – Ч. 38. – С. 2-3; 22. ЦДАМЛМ України. – Ф. 1186. – Оп. 1. – Спр. 42; 23. ЦДАМЛМ України. – Ф. 1186. – Оп. 1. – Спр. 38; 24. ЦДАМЛМ України. – Ф. 1186. – Оп. 1. – Спр. 39; 25. Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 299. – Спр. 570; 26. ЦДАМЛМ України. – Ф. 1186. – Оп. 1. – Спр. 115; 27. Мартинець П. Залишив незабутній спогад // Українські вісті. – 1964. – Ч. 9. – С. 7; 28. ІЛ. – Ф. 195. – Спр. 320.

В.В. Кононенко

ЄВРЕЙСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В СРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х–1960-Х РР.

Єврейська нація в період зародження комуністичної ідеології та становлення тоталітарного режиму стала не тільки важливою складовою суспільства, а й впливовою політичною силою. Через свої ментальні особливості, звичаї, традиції, високий освітній рівень євреї стали відігравати активну роль як в політичному житті країни, так і освіти, культурі, медицині тощо. Вже на 1922 р. серед національного складу членів РКП євреїв було 5,2 %, тоді як українців 5,9 %, а із розрахунку кількості членів партії на 1000 осіб населення – 7,2 % (проти 3,8 % у росіян і лише 0,9 % у українців) [1, с. 98]. Євреї в Україні завжди були впливовою силою, бо саме тут було зосереджено більшість євреїв СРСР: у 1764 р. – 57,8 %, 1815 р. – 59,1 %, 1850 р. – 62,4 %, 1926 р. – 57,1 %. У 1959 році чисельність євреїв в Україні склала 840,3 тис. осіб (2 % населення України) [2, с. 3].

Активно вивчати «єврейське питання» вітчизняні історики розпочали лише з середини 1990-х років. З кінця 1940-х – початку 1950-х рр. всі матеріали, що мали будь-яку інформацію з цього питання, незалежно від змісту і періоду, до якого вони належали, були засекречені. На сучасному етапі питання історії єврейської національної меншини в СРСР і в Україні досить детально з'ясовані як в загальних працях, присвячених історії національних меншин (В.Наулка, Т.Рудницької, В.Панібудласки), так і в спеціальних наукових дослідженнях, присвячених актуальним проблемам історії єврейської меншини (А.Блюма, О.Наймана, М.Шаповала).

Автор статті ставить за мету проаналізувати особливості національної політики стосовно єврейського населення в СРСР та УРСР у 40-их – 60-их роках ХХ століття.

Переслідування за національною ознакою в сталінську добу, у тому числі й повоєнну, набувало здебільшого форм депортацій. Однак єврейська національна меншина одна із тих, до якої така форма репресій у радянський час фактично не застосовувалась. Наступ проти євреїв, як правило, проходив у формі арештів, звільнення з роботи (у тому числі відомих фахівців академічних та освітніх установ), закриття єврейських періодичних видань, знищення установ єврейської культури. Вже у 1937-1938 роках розпочалася чистка партійного апарату, що призвела до помітного зменшення кількості євреїв серед керівних кадрів. У ті часи було популярним питання-анекдот: «Скажіть, в чому спільні риси і відмінність між Мойсеєм і Сталіним? Відповідь: обидва вивели євреїв, але Мойсей із Єгипту, а Сталін – із Політбюро». Спішно русифікувалися наркомати іноземних та внутрішніх справ. Німецька і єврейська історіографія сходиться на думці, що саме з цих причин у 1939 р. було змінено наркома іноземних справ СРСР М.М.Литвинова (за національністю – єврей) В.М.Молотовим, тим більше у цей період розпочалось зближення СРСР та Німеччини у переговорному процесі.

З початком війни репресії тимчасово припинились. Проте вже у 1943 р. Й.Сталін заявив: «...Деякі товариші ще не розуміють, що головна сила в нашій країні – велична великоросійська нація... Деякі товариші єврейського походження думають, що ця війна ведеться за врятування єврейської нації. Ці товариші помиляються, Велика Вітчизняна війна ведеться для порятунку, за свободу та незалежність нашої Батьківщини на чолі з великим російським народом» [3, с. 16].

У повоєнні роки становище євреїв в СРСР ще більше погіршилось. Так з науково-дослідних установ по дослідженню історії євреїв, що функціонували перед війною, відновив роботу тільки Кабінет єврейської культури АН УРСР. Коли у лютому 1946 р. при Єврейському антифашистському комітеті була створена історична комісія, комітет негайно був звинувачений в націоналізмі. Фактично було припинено діяльність єврейських навчальних закладів. У повоєнний період відновили свою діяльність лише дві початкові школи (у Вільнюсі і Каунасі).

У жовтні 1945 р. Управління агітації і пропаганди ЦК ВКП (б) звинуватило Радянське інформаційне бюро (Радінформбюро) в тому, що статті, які воно поширювало, були написані «недостатньо кваліфікованими або маловідомими авторами», які «соромляться ставити свої підписи під статтями». У червні 1946 р. спеціальною комісією ЦК ВКП(б) Радінформбюро було звинувачене у «неприпустимій концентрації євреїв». У жовтні цього ж року була опублікована Постанова

ЦК ВКП(б) «Про роботу Радінформбюро», де йшла мова про скорочення «бюрократичного апарату», що передусім означало звільнення зі складу Радінформбюро співробітників єврейської національності [4, с. 1708].

У повоєнний період знову активно обговорювалась ідея створення єврейської автономної республіки на території СРСР. 4 грудня 1945 р. перший секретар обкому ВКП(б) Єврейської автономної області А.Бахмутський і голова облвиконкому М.Зільберштейн надіслали Й.Сталіну лист, в якому разом з проханням про надання області різної допомоги містилася пропозиція про її перетворення в автономну республіку. Деякі пропозиції обласного керівництва були задоволені, проте ідея створення автономної республіки залишилась без уваги вищого партійного керівництва.

26 січня 1946 р. було опубліковано спеціальну Постанову РНК РРФСР «Про заходи щодо зміцнення і подальшого розвитку господарства Єврейської автономної області», якою серед заходів було передбачено відправку в область 50 вчителів і 20 лікарів, «насамперед єврейської національності». 4 квітня 1946 р. вийшла постанова «Про заходи допомоги обкому ВКП(б) Єврейської автономної області в організації культурно-просвітницької роботи серед населення». Було дозволено випускати газету «Біробіджанер штерн» замість одного – двічі разів на тиждень; збільшити тираж газети російською мовою до десяти тисяч примірників, обсягом – до чотирьох смуг; створити в області книжкове видавництво й видавати альманах на ідиш. Деякі євреї України, особливо жителі колишніх єврейських національних районів, виявили бажання переїхати в Єврейську автономну область. Так з грудня 1946 по липень 1948 р. дев'ятьма ешелонами в область було перевезено 1770 сімей (три ешелони було відправлено з Вінницької області) [4, с. 1708]. Проте сама ідея створення єврейської автономної області (республіки) провалилася. З 2 268 тисяч євреїв, що проживали 1959 р. у СРСР, на Єврейську область припадало 20-25 тис., що менше 1 %, а із 163 тисяч всього населення області їх було лише 18 % [1, с. 103]. Незважаючи на фактичну відмову Й.Сталіна в проханні про створення Єврейської автономної республіки, А.Бахмутський продовжував публічно відстоювати цю ідею, що насторожило партійне керівництво і призвело до нових негласних антисемітських кампаній.

Різкій критиці були піддані єврейські письменники. 7 жовтня 1946 р. завідувач відділом управління кадрів ЦК М.Щербаков у записці «Про націоналістичні та релігійно-містичні тенденції в радянській єврейській літературі» в різкій формі критикував творчість П.Маркиша, І.Фефера, Д.Бергельсона, Е.Фінінберга, Д.Гофштейна за те, що у своїх творах вони проповідували ідею «возз'єднання єврейства в іншій державі» [4, с. 1708]. Сталін розумів, що відверте проведення антисемітських репресій одразу після війни може призвести до падіння престижу СРСР і його особисто у всьому світі та погіршити стосунки з США та Англією. Саме тому тиск проти євреїв був дещо ослаблений. Проте, в цілому, влада не відмовилася від глобального антиєврейського курсу.

Новий етап антиєврейської політики розпочався із створенням у 1947 р. за рішенням ООН суверенної єврейської держави – Ізраїль. В умовах початку холодної війни, створення країни, що не залежала від СРСР, а орієнтувалась на Великобританію і США, та зростання до неї симпатій радянських євреїв, що підтримали вимоги зі створення цієї держави незалежно від того, чи відповідає це державним інтересам Радянського Союзу, поставило питання про їх лояльність до Радянського Союзу [5, с. 136-137].

У жовтні 1948 року до Москви прибула Гольда Мейерсон, що була призначена послом Ізраїлю в СРСР. Велика кількість євреїв, що проживали тоді в Москві, захоплено її вітали, а значна частина москвичів-євреїв подали заяви про бажання переселитися до Ізраїлю. Й.Сталін та уряд зробили відповідні висновки. Після маніфестацій євреїв, у зв'язку з приїздом Гольди Мейерсон, відбулася ціла низка обмежувальних розпоряджень уряду, що стосувались «національно-персональної» культурної діяльності єврейської етнічної групи, розсіяної по всій країні. Була закрита газета «Дер Емес» (Москва), єврейські театри, заборонено викладання на «ідиш» [5, с. 141]. Антисемітська кампанія стала причиною появи редакційної статті у «Правді» під назвою «До кінця викрити космополітів-антипатріотів». На засіданні Секретаріату ЦК ВКП(б) 3 лютого 1948 р., що відбувалось під головуванням А.Маленкова, було прийнято постанову «Про розпуск об'єднань єврейських письменників і про закриття альманахів на єврейській мові» [6]. Кульмінацією цієї боротьби в Україні став розширений пленум Спілки письменників, що відбувся з 28 лютого по 1 березня 1949 р., де вказувались факти зловживань євреїв. На початку 1950 років з'являється, за словами О.Субтельного, необґрунтоване твердження про співпрацю українських націоналістів з єврейськими сіоністами на шкоду СРСР [16, с. 430].

Кампанія боротьби з космополітизмом торкнулася всіх установ країни - від шкіл, фабрик та заводів до наукових та партійних установ. У 1949 р. усіх провідних науковців Кабінету єврейської літератури, мови і фольклору АН УРСР було зарештовано, а установу закрито. У тому ж році голова Комітету у справах мистецтв при Раді Міністрів СРСР П.Лебедев у записці Й.Сталіну «Про закриття державного єврейського театру» (24 березня 1949 р.) повідомляв, що театр необхідно закрити у зв'язку з його збитковістю [7, С.97]. До 1951 рр. в СРСР були ліквідовані всі єврейські культурні установи, періодичні видання та альманахи.

Показовим є лист ГОЛОВЛІТу секретарю ЦК ВКП(б) М.Маленкову «Про очищення бібліотечного фонду від єврейської літератури» від 12 лютого 1949 р.: «Здійснена Головлітом перевірка каталогів і фондів єврейської літератури Всесоюзної бібліотеки ім. В.І.Леніна виявила засміченість їх буржуазно-націоналістичною, сіоністською та клерикальною літературою... З відділу єврейської літератури навіть не вилучені книги ворогів народу..., твори яких заборонені до відкритого використання... Про засміченість єврейського відділу бібліотеки сіоністською літературою свідчить наявність в ньому творів засновника сіонізму Т.Герцеля, – «Успіхи єврейської колонізації в Палестині», А.Індельсона – «Сіонізм (теоретичне обґрунтування)»... Збірки – «Наші завдання в Палестині» тощо. У великій кількості є література релігійно-клерикального спрямування, як, наприклад: «Букет троянд» – книга настанов, які зобов'язаний знати кожний єврей; «Дерево життя» – обряди єврейської релігії... З огляду на особливу актуальність цих заходів важливо, щоб ЦК КП(б) союзних республік, крайкоми та райкоми ВКП(б) взяли під свій контроль всю роботу з перевірки та очищення фондів єврейської літератури на місцях» [7, С.517-518].

15 червня 1949 р. був розісланий наказ ГОЛОВЛІТу №620 «Про вилучення видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування і книготоргової мережі», куди був включений список, що складався приблизно з 500 назв «сіоністських» і «націоналістичних» єврейських книг російською мовою [8, С.55]. 17 вересня 1949 р. ГОЛОВЛІТом було затверджено наказ Облліта Єврейської Автономної Області №7 від 10 серпня 1949 р. «Про вилучення з бібліотек громадського користування і книготоргової мережі нижченаведеної літератури: журналів «Біробіджан» з 1941 по 1948 рр. і «Форпост» (Біробіджан, 1939-1941 рр.) - всі номери» [8, С.56].

Чималій кількості активних діячів єврейської національної культури довелося в примусовому порядку залишити Москву, а дехто був і зарештований. Всі ж москвичі, які подали заяви про бажання покинути СРСР і переселитися до Ізраїлю, були заслані у віддалені області СРСР [6, С. 141]. Слід зазначити, що у перші післявоєнні роки еміграції євреїв з СРСР практично не спостерігалось. З метою підтримки прорадянських настроїв в Ізраїлі, Й.Сталін випустив туди у 1948 р. декілька сотень євреїв-комуністів [9, с. 48]. Проте невдовзі дозволи на виїзд стали поодинокими. У 1951-1960 рр. з країни виїхало лише 1199 осіб єврейської національності, у 1961-1970 рр. – 10 062 особи [4, с. 5].

Політику державного антисемітизму яскраво демонструє справа Єврейського антифашистського комітету (ЄАК). ЄАК було створено у 1942 р. за підтримки ЦК ВКП(б) та органів держбезпеки. Основна мета діяльності комітету – засобами пропаганди прорадянськи налаштовувати світову громадськість, встановлювати контакти з єврейськими міжнародними асоціаціями. 12 жовтня 1946 р. МДБ СРСР направило до ЦК ВКП(б) записку «Про націоналістичні прояви деяких працівників Єврейського антифашистського комітету». Відділ зовнішньої політики ЦК ВКП(б) організував перевірку і доповів ЦК, що члени ЄАК здійснюють політично шкідливу діяльність і запропонував його ліквідувати. Питання вивчалось декілька років. 13 січня 1948 р. був вбитий відомий театральний режисер С.Міхоелс, і лише 20 листопада 1948 р. Політбюро і Рада Міністрів СРСР ухвалили рішення «Про Єврейський антифашистський комітет». За цим рішенням МДБ доручалося негайно його розпустити, «оскільки факти свідчать, що цей комітет є центром антирадянської пропаганди й регулярно постачає антирадянську інформацію органам іноземної розвідки...». Вирішено було обмежитись поки що закриттям друкованих органів ЄАК і вилученням документів [10, С.494]. 21 листопада 1948 р. приміщення ЄАК було закрито. Того ж дня був припинений випуск газети «Ейникайт». 25 листопада було прийнято Постанову Політбюро ЦК ВКП(б) про закриття видавництва «Дер емес». А невдовзі розпочались і арешти членів комітету. У січні 1949 р. були заарештовані члени ЄАК поети Л.Квітко, П.Маркіш, Д.Бергельсон, академік АН СРСР Л. Штерн, історик І.Юзефович та ін. Розпочався тривалий судовий процес. За рішенням суду, 8 членів ЄАК були розстріляні 12 серпня 1952 р. [11, С.451].

23 січня 1949 р. В.Шепілов доповідав М.Маленкову про вибори в бюро секції критики Всесоюзного театрального товариства і про засилля там євреїв. У додатку до доповіді пропонувався проект Постанови ЦК «Про буржуазно-естетичні збочення в театральній критиці». 28 січня 1949 р. в

газеті «Правда» виходить редакційна стаття «Про одну антипатріотичну групу театральних критиків», яка розпочала кампанію боротьби проти космополітів. І хоча слово «євреї» ніде не писалося і не виголошувалося, все населення СРСР розуміло, кого саме мають на увазі під «космополітами». Кампанія супроводжувалася масовим звільненням євреїв з установ науки, культури, з редакцій газет, видавництв, майже зі всіх керівних постів у народному господарстві. Багато хто із звільнених був незабаром зарештований.

Влада прагнула не допустити згадки про євреїв і про єврейську історію в художніх творах і навіть у проповідях православної церкви. За вказівкою партійного керівництва Рада у справах російської православної церкви заборонила православним священникам в канонічному тексті похоронної молитви вимовляти слова про славу народу Ізраїлю. У звіті відділу пропаганди й агітації ЦК ВКП (б) «Про лібретто опери К.Сен-Санса «Самсон і Даліла» мовилося: «опери, безумовно, є месіанські й біблійно-сіоністські риси... Постановка цієї опери може зіграти негативну роль стимулу до розпалювання сіоністських настроїв серед єврейського населення» [4]. Постановка опери була заборонена. Написаний у 1948 р. Д.Шостаковичем вокальний цикл «З єврейської народної поезії» був виконаний лише по смерті Й.Сталіна у 1955 р.

У жовтні 1950 р. ЦК здійснив тотальну перевірку різних музичних установ країни на предмет виявлення всіх євреїв, що працюють там. У звіті «Про Московську філармонію» мовилося: «З 312 штатних працівників філармонії — 111 євреїв. З 33 керівних працівників, які організують концерти, 17 росіян, 14 євреїв». Ревізори з обуренням писали, що багатьма провінційними філармоніями також керують євреї, що в Союзі радянських композиторів «на другому місці стоять особи не основної національності Союзу РСР, а саме – 435 росіян, 239 євреїв» [4]. Ряд єврей-музикантів були звільнені.

Розгром космополітів у галузі суспільних наук почався із загальних партійних зборів 3-4 березня 1949 р. в Академії суспільних наук, на яких з доповіддю «Про завдання боротьби проти космополітизму на ідеологічному фронті» виступив представник ЦК ВКП (б) Ф.Головенченко. Цим виступом розпочалося масове звільнення євреїв з університетів, науково-дослідних інститутів, наукових редакцій.

Антисемітський чинник боротьби з «космополітизмом» було розвинуто й поглиблено «справою лікарів» на початку 1953 р. У цій кампанії євреїв вже відкритим текстом кваліфікували як ворогів. 4 грудня 1952 р. були прийняті Постанови ЦК ВКП(б) «Про шкідництво в лікувальній справі» і «Про становище в МДБ». 9 січня 1953 р. на розширеному засіданні Бюро Президії ЦК був затверджений проект повідомлення ТАСС «Про арешт групи лікарів-шкідників». У справі лікарів у Москві було заарештовано 37 фахівців, з яких 28 були євреями. Влада готувала нову широку хвилю арештів. Слідство стверджувало, що в установах, де працювали заарештовані лікарі, вони очолювали групи «єврейських буржуазних націоналістів». Такі групи були «виявлені» в 2-му Медичному інституті, Центральному інституті удосконалення лікарів, Клініці лікувального живлення та інших лікувальних установах м. Москви [4].

Репресії були спрямовані проти релігійного життя єврейської меншини. Так спроба євреїв Меджибожу відсвяткувати свято Песах 1950 р. закінчилась їхнім арештом на кілька місяців і звинуваченнями у «сіоністській пропаганді» [15, с. 166]. Будь-яка спроба відновити синагоги закінчувалася звинуваченнями у «сіонізмі» або «націоналізмі». Підпільні міньяни (кворуми із 10 повнолітніх чоловіків, необхідних для богослужіння) проводились на квартирах, а Тори (священні книги) передавались із рук у руки.

За інерцією репресії були направлені й проти інших етнічних груп, що були близькими до євреїв (переважно у Криму): ашкеназів, кримчаків і караїмів. Так ще 25 грудня 1951 р. в газеті «Правда» з'явилася стаття «про неправильну, явно завищену в радянській історичній науці оцінку Хозарського каганату, офіційною релігією якого був іудаїзм», а в 1959 р. була закрита караїмська кінаса в Євпаторії – духовному і культурному центрі караїмів, тоді коли до 1917 р. їх у Криму було 20 і паралельно працювало ще 13 навчальних закладів [11, с. 36].

Поступово Москвою почали ширитися чутки про майбутні репресії по стосовно до всіх євреїв і про майбутнє їхнє виселення на Далекий Схід. Настрій більш ніж півмільйона московських євреїв, починаючи з жовтня 1952 року і до смерті Й.Сталіна, був панічним. Ніхто не сумнівався, що так само, як були виселені цілі народи з Криму, Кавказу – будуть виселені і євреї, не тільки з Москви, але й з інших регіонів країни. Як не дивно, але частина єврейської інтелігенції вважала, Й.Сталіна стримуючим фактором антиєврейських настроїв. Особливо ці чутки почали ширитися після смерті вождя 5 березня 1953 р. і доповіді О.Фадєєва «Деякі питання роботи Спілки письменників» на

засіданні президії правління Спілки 24 березня 1953 р., який за інерцією критикував роман В.Гроссмана «Правое дело», стверджуючи, що «ми розгромили антипатріотичну групу безродних космополітів-низькопоклонників... Ми з честю провели боротьбу з ідеологією космополітизму, ведемо й будемо вести її далі» [12, с. 1].

Раптова смерть Й.Сталіна все змінила. «Змова лікарів» була оголошена фальшивкою. Серед євреїв настало заспокоєння. Але на повернення єврейської етнічної групи в колишнє становище вже нічого було й сподіватись [6, С.142].

Реабілітація у 1955 р. учасників «Єврейського антифашистського комітету» не зупинила державну машину антиєврейської політики. Тепер євреї ставали «агентами імперіалізму», а КДБ отримав від КПРС пряму вказівку посилити боротьбу з агентурою розвідок імперіалістичних держав [13, с. 374]. У вересні 1959 року в ЦК КПРС було оголошено про низький рівень боротьби з викриттям і припиненням ворожої діяльності єврейських буржуазних націоналістів. Постанова ЦК КПУ від 1 грудня 1959 р. «Про стан та заходи посилення роботи органів державної безпеки УРСР» зобов'язувала це відомство усунути виявлені недоліки, в тому числі розширити сітку агентури, здатної проникати в середовище антирадянських елементів, особливо сіоністів [14, с. 326, 327, 320-323]. Пленум Чернівецького обкому КПУ, розглядаючи 29 серпня 1962 року питання про масово-політичну роботу серед населення, вказав на необхідність посилити боротьбу проти ворожої ідеології сіонізму [14, с. 541]. І мав для цього певні підстави. На думку Б.Захарова, саме в цей період сіоністський рух в СРСР та Україні показав стійкість і став прикладом для інших євреїв. За підтримки міжнародних організацій євреї домагалися дозволу виїзду з СРСР не з метою покращення життя, а тому що усвідомлювали себе євреями, іудеями і прагнули повернутися на свою історичну батьківщину [9, с. 48].

Слід зазначити, що антиєврейська політика в першій половині 1960-х років проводилась вкрай обережно. Про сіонізм немає згадок в матеріалах XXII і XXIII з'їздів ЦК КПУ (1961 і 1966 роки). І лише після шестиденної війни на Близькому Сході 1967 р. в республіці було проведено 5 284 мітингів проти ізраїльської агресії на палестинські землі [17, с. 137].

Державний антисемітизм у 60-х роках мав приховані форми: цькування Є.Євтушенка за поему «Бабин Яр», антирелігійна пропаганда (видання у 1963 р. книги Т.Кічка «Іудаїзм без прикрас»), перешкоди розвитку єврейської культури, кадрова та побутова дискримінація, що особливо посилювались після 1967 р. [18, с. 182].

На думку автора, вивчення єврейського питання на сучасному етапі є дещо заполітизованим та заідеологізованим як з боку єврейських, так і вітчизняних істориків. Саме тому автор більше зосередив свою увагу на формах, методах антиєврейського наступу влади, його особливостях і відмінностях у контексті національної політики радянського керівництва окресленого періоду. Додаткового вивчення потребують причини загострення єврейського питання саме у повоєнний період, його завдання і наслідки для єврейської меншини і українського суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шаповал М. Євреї на Україні // Дніпро. – 1998. - №7; 2. В.Наулко. Євреї у контексті сучасних етнічних процесів в Україні // Людина і політика. – 2003. - №3; 3. Кожукало І.П. Вплив культу особи Сталіна на ідеологічні процеси в Україні в 1940-ві – початок 1950-х рр. // Український історичний журнал. – 1989. - №2; 4. Електронна єврейська енциклопедія // www.eleven.co.il/categ/1708; 5. Дикий А. Евреи в России и СССР. Исторический очерк. - Новосибирск, 1994; 6. Пехоя Р. Социально-политическое развитие и борьба за власть в послевоенном советском Союзе (1945-1953) // Международный исторический журнал. – 1999. - №6 // <http://history.machaon.ru>; 7. Геллер М., Некрич А. История России. 1917-1995. В 4 т. – Т.2. – М., 1996; 8. Блюм А. Еврейский вопрос под советской цензурой: 1917-1991. – СПб., 1996; 9. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987). – Харків, 2003; 10. История советских репрессий / Ред. Стецовский Ю. В 2 т. – Т.1. – М., 1997; 11. Найман О. Історія євреїв України. – К., 2003; 12. Фадеев А.А. Некоторые вопросы работы Союза писателей. Доклад на заседании президиума правления Союза 24 марта 1953 г. // Литературная газета. – 1953. – 28 марта; 13. Л.Нагорна. Радянська національна політика // Політологічні читання. – 1995. - №1; 14. Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996; 15. 100 еврейских местечек Украины: исторический путеводитель / Авторы-составители: В.Лукин, Б.Хаймович. – Выпуск 1. Подолия. – Иерусалим – Санкт-Петербург, 1998; 16. Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1991; 17. Гицель М. «... выступают очень отъявленно дерзко сионистские элементы» (штрихи к политическому портрету П.Шелеста) // Єврейська історія та культура в Україні: Матеріали конференції. Київ. 21-22 серпня 1995 р. – К., 1996; 18. Екельчик С. Антисемитизм на Украине (из опыта подготовки энциклопедической статьи) // Єврейська історія та культура в Україні: Матеріали конференції. Київ. 21-22 серпня 1995 р. – К., 1996.